

Kasteelkatern

September - 2008 - Nummer 23 - Jaargang 10

Periodiek van de Nederlandse Kastelenstichting

Van de redactie

Op het moment dat u dit nummer van Kasteelkatern in handen krijgt is de zomer al bijna voorbij en is het wachten op een mooie herfst met veel mogelijkheden tot kasteelbezoek.

Ook op de Tweede Pinksterdag, de *Dag van het Kasteel*, stond het kasteelbezoek in ons land centraal. Deze eerste landelijke open kastelendag, een dag die hopelijk een traditie zal gaan worden, is een groot succes geworden. In dit nummer van Kasteelkatern treft u een terugblik aan.

Verder kunnen wij u melden dat de Nederlandse Kastelenstichting per 1 april een nieuwe medewerker heeft: Ben Olde Meierink, tuin- en bouwhistoricus, is de stichting met zijn kennis en ervaring komen versterken. In de rubriek *Wie is Wie* kunt u met hem kennismaken.

Robbie dell'Aira, voormalig hoofdredacteur van dit blad, is tegenwoordig conservator-beheerder op kasteel Heukelum. In het interview geeft hij o.a. zijn visie op het openstellen van kastelen en de aanpassingen die daar voor nodig zijn.

Dat is ook het onderwerp van de *Estafettecolumn*, ditmaal van de hand van ir. J. Kamphuis, senior raadgevend ingenieur bij de Directie Adviseurs en Architecten van de Rijksgebouwendienst. Hij werpt zijn licht op enkele 'vergeten' aanpassingen aan het interieur en

exterieur van kastelen en buitenplaatsen van de afgelopen eeuw.

Soortgelijke aanpassingen vonden ook plaats wanneer een kasteel als klooster in gebruik genomen werd. Eva van der Ploeg heeft in het kader van haar stage bij de NKS onderzoek gedaan dergelijke tot klooster herbestemde kastelen. Zij doet verslag van haar bevindingen in de rubriek *Wetenschap*.

Het zal u niet zijn ontgaan dat de huidige monumentenwetgeving de laatste maanden ter discussie staat. Mr. W.W. de Nijs Bik, vice-voorzitter van de NKS, beschrijft in *De schijnwerpers* op een aantal tekortkomingen in de huidige wetgeving, die hopelijk in een nieuwe Monumentenwet zullen worden aangepakt.

Tenslotte mogen wij u, namens het bestuur van de Nederlandse Kastelenstichting, berichten dat tot het bestuur is toegetreden mr. R. van Rijckevorsel, waarnemend burgemeester van de gemeente Rozendaal (Gld). Het bestuur is verheugd over zijn toetreding en is ervan overtuigd in de heer van Rijckevorsel een goed bestuurslid te hebben gevonden.

In het volgende Kasteelkatern zal ons nieuwe bestuurslid aan u worden voorgesteld.

Namens de redactie wens ik u veel genoegen bij het lezen van dit nummer toe.

Annemieke Wielinga

Estafettecolumn

Kasteelrestauraties in de 20ste eeuw

In mei 2007 was ik in Michelstadt voor de Tagung van de Wartburggesellschaft zur Erforschung von Burgen und Schlössern. Daar heb ik toen het kunstreisboek voor 'Sudhessen' aangeschaft, geschreven door Ulrich Grossmann, de voorzitter van het Gesellschaft. Daarin viel mijn blik op een kasteel, Burgruine, dat ik 30 jaar geleden nog als ruïne heb gekend. Ongeveer vijftien jaar geleden is de zaalbouw (ongeveer de helft van de ruïne) tot kasteel "terruigerestaureerd". Het frappante is dat in dit kunstreisboek de intensieve restauratie niet beschreven is; sterker nog, er is een

foto van het complex van na de restauratie opgenomen waaronder staat: "Burgruine", terwijl op de foto een compleet kasteel staat; het ruïneuze gedeelte erachter is nauwelijks te zien.

Dit verschijnsel, het ontkennen van 20ste-eeuwse restauraties in architectuurhistorische beschrijvingen, komt vaker voor dan men denkt, en dat terwijl dit vaak de grootste ingrepen zijn in de bouwsubstantie sinds het ontstaan van het kasteel in de Middeleeuwen. Met groot vakmanschap zijn de ingrepen zo geraffineerd gecamoufleerd dat zij onzichtbaar zijn, en men de argeloze bezoeker laat denken dat de oorspronkelijke situatie is hersteld.

Om een aantal Nederlandse voorbeelden

Colofon

Kasteelkatern is een uitgave van de Nederlandse Kastelenstichting en verschijnt 3 keer per jaar.

■ Redactieadres Kasteelkatern

Nederlandse Kastelenstichting
Markt 24
3961 BC Wijk bij Duurstede
T 0343-578995
F 0343-591403
E info@kastelen.nl
I www.kastelen.nl

■ Eindredacteur

Mevr. drs. L.D. Wessels

■ Redactie

Mevr. drs. M.D. Saan
Mevr. drs. L.D. Wessels
Mevr. drs. J.M.M. Wielinga

■ Aan dit nummer werkten mee

Ir. J. Kamphuis
Mevr. E. van der Ploeg B.A.
Drs. R. van Immerseel
Mr. W.W. de Nijs Bik
Mevr. K. Steenbrink M.A.
Ir. P. Verhoeff

■ Omslag

De Blauwe Camer / St. Catharinadal te Oosterhout is tegenwoordig een klooster van de Norbertinessen. Foto: coll. NKS.

■ Vormgeving & Druk

GVO grafisch bedrijf bv, Veenendaal

■ Oplage

2000

De NKS aanvaardt geen verantwoordelijkheid voor ingezonden stukken en behoudt zich het recht voor om ingezonden stukken zonder opgaaf van redenen te weigeren. Aan alle artikelen wordt de meeste zorg besteed, maar de ervaring heeft geleerd dat desondanks fouten niet geheel te voorkomen zijn.

Kasteelkatern is een uitgave van de NKS en wordt gratis toegezonden aan de begunstigers en relaties van de stichting.

U kunt uw reactie of artikel sturen naar hierboven genoemd adres. Mocht u teksten uit deze uitgave willen overnemen, neemt u dan contact op met de redactie.

De uiterste datum voor het opleveren van kopij voor het volgende nummer is: 15 oktober 2008.

De volgende uitgave van Kasteelkatern verschijnt in december 2008.

Nederlandse
Kastelenstichting

uit eigen praktijk te noemen: Kasteel Loevestein had tot het begin van de 20ste eeuw geen grote ridderzaal: het westelijke gedeelte van de huidige zaal was sinds de Middeleeuwen in twee verdiepingen met twee kamers en een gang opgedeeld; vermoedelijk was dit zelfs de oorspronkelijke 14de-eeuwse indeling. Bij de eerste restauratie zijn de kamers weggebroken en de vensters dichtgemetseld, en tegen de nu blinde muur werd een grote stookplaats aangebracht als tegenhanger van de "echte" 14de-eeuwse schouw. Kennelijk werd de nieuw gevormde zaal te donker gevonden, en daarom werd er aan beide zijden van de nieuwe schouw een venster aangebracht. Thans heeft Loevestein één van de grootste en imposantste "middeleeuwse" ridderzalen van Nederland met aan beide zijden een grote stookplaats.

Wie beseft er nog dat dit een 90 jaar geleden nieuw gecreëerde situatie is, die feitelijk de oorspronkelijke situatie geheel ontkent? Het Muiderslot wordt als één van de meest authentieke middeleeuwse kastelen beschouwd. Wie in de geschiedenis duikt, zal ontdekken dat bijvoorbeeld de weermuren naast de poort in nog geen 60 jaar twee keer geheel opnieuw zijn opgemetseld. De eerste keer in de 19de eeuw omdat de muren in zeer slechte staat verkeerden. Daarbij is toen een zeer strakke strengperssteen gebruikt. Dat werd in jaren '60 van de 20ste eeuw minder geapprecieerd en toen is de muur geheel vernieuwd in handvormsteen. De middeleeuwse authenticiteit is hier ver te zoeken... In de dagelijkse praktijk van zorgvuldig beheer van kastelen bij de Rijksgebouwen-

dienst blijkt het bouwhistorisch onderzoek zich noodgedwongen te concentreren op de 20ste-eeuwse restauraties: in die eeuw zijn de meeste bouwkundige ingrepen verricht. Daarbij doet zich bij de monumentale waardestellingen een dilemma voor: is het verlies van middeleeuwse authenticiteit van de bouwsubstantie belangrijker dan het vaak goed bedoelde en goed uitgekakte vormen structuurherstel? Want het moet gezegd worden: juist de restauraties van de 20ste eeuw hebben de kastelen hun grote belevingswaarde gegeven, die wij nu juist waar-deren...

Jan Kamphuis

senior raadgevend ingenieur bij de Directie Adviseurs en Architecten van de Rijksgebouwendienst.

Actueel

Terugblik op de Dag van het Kasteel 2008

In navolging van de succesvolle Dag van het Kasteel in Noord-Brabant, die daar in 2008 al voor de 18e keer werd gehouden, is dit jaar door de NKS een landelijke Dag van het Kasteel georganiseerd. Op 12 mei, Tweede Pinksterdag, openden 82 kastelen (verwacht waren ongeveer 50) hun poorten voor het publiek. Aan deze dag hebben alle provinciale kastelenstichtingen hun medewerking verleend. De Mondriaanstichting, het VSB fonds en het Prins Bernhard Cultuurfonds hebben deze Dag van het kasteel financieel mogelijk gemaakt.

In de landelijke publiciteitscampagne, waaronder Ster&Cultuurspotjes, werd de landelijke Dag van het Kasteel aangekondigd. Daarnaast werd op 8 mei in het NOS-Journaal aandacht besteed aan de dag. Tenslotte waren het de vele publiciteitsactiviteiten van de kastelen zelf, die lokaal en regionaal het publiek opmerkzaam maakten op deze bijzondere dag. Deze eerste landelijke Dag van het Kasteel

is een groot succes geworden. Het stralende weer zorgde ervoor dat velen erop uit trokken om een van de opengestelde kastelen en buitenplaatsen te bezoeken. In totaal konden ongeveer 55.000 bezoekers worden geregistreerd. De Living History-groepen en ook alle op kinderen gerichte activiteiten waren grote publiekstrekkingen. De educatieve projecten *Verover je Monument* en *Van Luchtkasteel tot Dassenburcht* kregen op deze dag extra aandacht. Voor het project *Verover je Monument* (VSB Fonds) zijn drie nieuwe deelnemers genoteerd. Voor het project *Van Luchtkasteel tot Dassenburcht* (Prins Bernhard Cultuurfonds) meldde zich een aantal potentiële deelnemers. Van de kasteelorganisaties was 90% tevreden tot zeer tevreden. De vele honderden reacties van bezoekers die de NKS ontving waren bijna allemaal zeer positief.

Vrijwel alle deelnemende kastelen willen volgend jaar weer meedoen. Daarnaast waren er organisaties die dit jaar niet meededen omdat ze ofwel nu te laat waren ofwel eerst de resultaten van dit jaar wilden afwachten. Volgend jaar zullen zij er zeker ook bij zijn.

De Nederlandse Kastelenstichting wil via Kasteelkatern iedereen van harte bedanken voor

zijn of haar bijdrage aan het welslagen van deze dag, met name de provinciale kastelenstichtingen, mevrouw Carla van der Berg voor het organiseren van de optredens van de Living History-groepen, en de leden van die groepen zelf. Maar niet in de laatste plaats bedankt de stichting alle kasteel-eigenaren, beheerders en alle vrijwilligers die zich hebben ingezet om hun eigen kasteel of buitenplaats zo goed mogelijk aan het publiek te presenteren. 2008 is de start van een mooie traditie.

De openingshandeling van de Dag van het Kasteel: het planten van een koningslinde bij kasteel Beverweerd. (foto E. Becx)

Bevlogen kunsthistoricus conservator-beheerder op kasteel Heukelum

Interview met Robbie dell'Aira

Bij binnenkomst in het charmante kasteel Heukelum staan de verfbussen en kwasten al klaar voor een grote klus. “Tja,” zegt conservator-beheerder Robbie dell’Aira, “er is altijd wat te beleven en gelukkig maar, want daardoor leeft het huis”. Na een kort intermezzo van de schilder die met veel toewijding bezig is in de hal, steekt Dell’Aira van wal.

Hoe ben je hier terecht gekomen?

“Ik werd altijd erg geïntrigeerd door kastelen. Dat begon al op mijn zevende; mijn grootvader heeft mij op jonge leeftijd kennis laten maken met musea, kerken en kastelen. In die periode woonde ik in het historische stadje Zaltbommel. Die omgeving heeft mij gevormd, samen met Florence, waar ik in de jaren ‘90 gewoond heb. Het maakte van mij een gepassioneerde kunsthistoricus.”

Hoe is dat begonnen?

“Kijk, je moet wel houden van geschiedenis, dat zit heel diep. Toen ik elf jaar was, had ik een leuke onderwijzer die vertelde dat de legendarische doctor Faust in kasteel Waardenburg een pact met de duivel gesloten had. Op de fiets ben ik toen met

een paar vriendjes op avontuur gegaan en heb het kasteel ontdekt. Met de oude kasteelbewoner, Van Goelst Meijer, sloten we vriendschap, en dat terwijl veel mensen in de buurt bang voor hem waren. In mij herkende Van Goelst Meijer een ‘echte’ geïnteresseerde. In de loop der jaren vertelde hij me veel over zijn kasteel. Hij werd mijn leermeester.

Toen Van Goelst Meijer in 1990 overleed, heeft hij een groot deel van zijn verzameling over Waardenburg aan mij nagelaten. Ik was destijds zo gepakt door de geheimzinnigheid van de Faustlegende dat ik daar mijn eerste boek over heb geschreven. Bovendien had ik Van Goelst Meijer beloofd om een boek te schrijven over kasteel Waardenburg waarin zijn bronnenmateriaal

verwerkt zou worden. Omdat het sowieso een wetenschappelijke publicatie zou worden, heb ik besloten een proefschrift te schrijven. Het onderzoek betreft in grote lijnen de bewonings-, cultuur-, kunst- en bouwgeschiedenis van de huizen Waardenburg en Neerijnen en de interieurs in de periode 1600-2000. Dat is nog niet eerder gedaan.”

Waarom betrek je de twee huizen samen in het onderzoek?

“Ze staan ongeveer een kilometer van elkaar en hebben historisch veel met elkaar te maken, de twee huizen waren eeuwenlang een twee-eenheid. Van kasteel Waardenburg weten we dat het een buitengewoon gebouw is waarvan zowel de materiële

Foto Links: Vooraanzicht met middeleeuwse toren van het in oorsprong 13de-eeuwse kasteel Heukelum. Links een deel van een van de bijgebouwen. (foto A. Welbie)

als immateriële aspecten van nationale en internationale betekenis zijn. Van kasteel Neerijnen is dat tot nu toe veel minder bekend. Maar goed, er is in Nederland weinig geld voor dergelijke onderzoeken. En dat terwijl Nederland in mijn optiek een prachtig kastelenland is waar de kastelen en buitenplaatsen op onbegrijpelijke wijze worden ondergewaardeerd. Hopelijk blijft er tijd over voor een onderzoek naar de geschiedenis van kasteel Heukelum, want ook dit huis verdient zondermeer een boek. Daarvoor hoop ik een aantal artikelen te bundelen die verschillende invalshoeken van het huis belichten. Ik schrijf niet alles zelf. Momenteel werken ook twee andere deskundigen aan hun Heukelumse onderzoek. We zijn nog op zoek naar ervaren schrijvers uit de kastelenwereld. Het verkrijgen van subsidie voor historisch onderzoek lukt vrijwel nooit. En daarom valt het niet mee om een dergelijk project op poten te zetten. Fondsen zijn terughoudend. Gelukkig zijn er zo nu en dan wel particulieren die financiële ondersteuning bieden."

Als ik dat allemaal hoor heb je geen gemakkelijk vak. Kun je aangeven wat je passie is voor alles wat met de kastelen te maken heeft?

"Die passie slaat de laatste tijd wel eens om in frustratie. Als professional moet ik het doen van onderzoek als vrijetijdsbesteding gaan beschouwen. En dat valt mij steeds zwaarder. Een baan ernaast is noodzakelijk en daar gaat nu alle aandacht naar uit. Hoewel ik als kunsthistorisch docent leuk werk heb, werk ik om historisch en kunsthistorisch onderzoek te kunnen doen."

Vertel eens over het leven op Heukelum. Hoe ben je daar terecht gekomen?

"De familie Ruyten, die het huis in 1988 kocht, ken ik sinds begin jaren '90. Ik kwam in contact met Heukelum in verband met kasteel Waardenburg. Het was ook toen al een heel gezellig huis, waarin echt werd geleefd. Toen ik er was, werd hier de film

'Wildgroei' opgenomen. Thom Hoffman liep door het huis en Ellen ten Damme zat hier aan de keukentafel. Het grappige is dat in het script van de film te lezen is dat kasteel Heukelum eigenlijk kasteel Waardenburg voorstelt. Het contact is gebleven, ook omdat ik in die tijd artikelen schreef voor de plaatselijke historische kring. Tijdens een interview voor Kasteelkatern met kasteelheer Jan Willem Ruyten in 2006 werd het contact nieuw leven ingeblazen en vroeg Ruyten of ik de functie van conservator-beheerder op me wilde nemen. Het was een grote stap, maar de sfeer van het kasteel sprak mij aan en de liefde voor het rivierengebied trok mij hier naartoe. Het was een heel drukke tijd: in een jaar tijd heb ik een geweldig vrijwilligersteam opgebouwd van mensen uit de omgeving die veel affiniteit hebben met het huis."

Het huis is in particuliere handen.

Is het soms open voor bezichtiging?

"Baron van Heeckeren van Brandsenburg, die het huis tot 1980 bewoonde, joeg mensen geregeld van het terrein af. Wij zijn daar nu weliswaar milder in, maar het blijft een particulier bewoond huis. Oprecht geïnteresseerden, waaronder leden van een

historische vereniging, kunnen schriftelijk een afspraak maken. Voor het behoud van het huis, maar ook voor de beleving ervan is het beter dat het bewoond wordt. Vaak zijn opengestelde kastelen nogal kil omdat ze omgetoverd zijn tot een sfeerloos museum dat aan alle moderne normen moet voldoen. De echtheid is eruit, er is veel opsmuk, er hangen beamers en er worden films vertoond. De sfeer is weg, de oude geur is verdwenen, en de geschiedenis is geschiedenis. Daarom ben ik zo enthousiast over Heukelum, waar dat allemaal behouden is. Nadeel van een bewoond kasteel is natuurlijk dat je er niet zo makkelijk in komt. Maar daarmee behoud je weer wel de authenticiteit van een historisch pand. En dat is toch wat we allemaal willen?"

Intussen gaat kunsthistoricus Robbie dell'Aira verder met zijn leven als kasteelbewoner. En zijn onderzoeken en publicaties? Daarover zegt hij: "Ach, het is een roeping."

Karin Steenbrink

In het najaar verschijnt van de hand van Robbie dell'Aira het "Kastelenkookboek", waaruit verderop in deze uitgave van Kasteelkatern een recept als voorproef.

Foto: Kasteelbeheerder en kunsthistoricus Robbie dell'Aira op de brug van kasteel Heukelum. (foto A. Welbie)

Bedreigde kastelen

Bouvine (Breda, Noord-Brabant)

Op 5 juni diende het hoger beroep dat de Nederlandse Kastelenstichting en de Vrienden van het Markdal en Bouvine aanspanden tegen het Waterschap Brabantse Delta. Mevr. ir. E. Tideman van de stichting PHB, optredend als deskundige namens de NKS, legde de kamer uit wat men moet verstaan onder de hiërarchie der gebouwen op een buitenplaats en de betekenis van het aangrijpen van de Franse tuin voor het concept van deze buitenplaats. De datum van uitspraak is uitgesteld tot op zijn laatst 28 augustus. (www.raadvanstate.nl)

Kasteel Eerde (Ommen, Overijssel)

Samen met de Stichting Buitengoed Overijssel is de NKS in beroep gegaan bij de Rechtbank, nadat de gemeente Ommen de monumentenvergunning heeft verleend aan ROC Landstede om binnen de slotgracht van kasteel Eerde een groot schoolcomplex te bouwen. De zaak zou op 29 mei dienen voor de Rechtbank Zwolle (bestuursgeschillen). Deze zitting is echter tot nader order uitgesteld. Inmiddels is de “zaak Eerde”, dankzij de Dag van het Kasteel, ook een onderwerp geweest in het NOS-journaal (12 mei).

De Hartekamp (Heemstede, Noord-Holland).

GS van Noord-Holland hebben een positief advies aan de Provinciale Staten uitgebracht m.b.t. de ontwerpwijziging van het bestemmingsplan van de gemeente Heemstede. Dit betekent groen licht voor de bouwplannen op de buitenplaats. De NKS heeft, samen met de buurtbewoners en de Stichting Cultureel Erfgoed Zuid-Kennemerland, hiertegen beroep aangetekend bij de Raad van State.

De Hulst (Oldenzaal, Overijssel)

De Hulst is een van oorsprong achttiende-eeuwse historische buitenplaats. De eigenaar, wil, om zijn buitenplaats te kunnen onderhouden, op het terrein woningen laten bouwen. De Hulst is een beschermd histo-

rische buitenplaats, waar slechts beperkt rood voor groen te realiseren is. De NKS en de Stichting Buitengoed Overijssel hebben bezwaren tegen het volume van deze plannen en hebben dat kenbaar gemaakt aan de gemeente. De Stichting PHB heeft eveneens negatief geadviseerd.

Aandachtspunten

De Loowaard (bij Duiven)

De Loowaard is een kasteelboerderij uit de 16e eeuw. Het boerderijdeel is in 2004 afgebrand, de rest staat er verwaarloosd bij. Er is nog geen zicht op een reddingsactie.

Beverweerd (Werkhoven, Utrecht)

De stichting Philadelphia Vegetarisch Centrum, onderdeel van de Stichting Philadelphia Zorgcentrum, bouwt op de plek van de schoolbarakken een aantal woon-eenheden voor veganistische ouderen. De raad en het college van B&W van Bunnik (waaronder Werkhoven valt) heeft dit voorstel goedgekeurd, ook de RACM reageerde positief. Inmiddels is het restauratieproces van het kasteel in volle gang. Kasteel Beverweerd heeft in de laatste ronde van de uitdeling van extra subsidiegelden mee mogen delen en kreeg ruim 2 miljoen. Voor medefinanciering wil men de wooneenheden uitbreiden van 41 naar 75. Het worden drie wooncomplexen van drie verdiepingen + kap hoog, met wellicht ondergrondse parkeergarages. Deze forse vermeerdering stijgt uit boven het bestaande volume. Dit is een ontwikkeling om in de gaten te houden.

Kasteelterrein Palmestein (Geldermalsen, Gelderland)

De eigenaar van het landgoed de Noorderhoek waarop Palmestein stond, heeft gereageerd op het feit dat in Kasteelkatern nr. 22 zijn plannen om het landgoed op te waarderen en herbouw van Palmestein op de oude fundamenteën te plegen, als bedreigend voor het kasteelterrein zijn beschreven. De discussie is op gang gebracht.

Positieve berichten

Teylingen (bij Teylingen, Zuid-Holland)

De Kastelenstichting Holland en Zeeland heeft kans gezien het terrein van de voormalige voorburch te verkrijgen. De plannen voor de realisatie van een supermarkt en het pretpark Tulipland tegen het kasteel aan zijn afgewezen cq worden niet haalbaar geacht. Door de stichting wordt nu gewerkt aan de realisatie van een bezoekerscentrum, aan de verbetering van de ingang naar de burcht. Kortom het dreigende gevaar van een “ingepakt” Teylingen is voorbij. (www.kastelenhollandzeeland.nl)

Kasteel Almelo (Almelo, Overijssel)

Onlangs is bekend geworden dat, mede onder druk van de tegenstanders, de gemeente Almelo afziet van de bouw van een torenflat naast kasteel Almelo. Of er een gebouw zal komen, valt nog af te wachten. In ieder geval zal dit besluit ook zijn gevolgen hebben voor andere geplande hoogbouw aan de van Rechteren Limpurgsingel. De gemeente overweegt een herziening van de hoogbouwplannen.

Voor meer informatie over bedreigde kastelen: www.kastelen.nl

Foto: Ruïne van Teylingen. (coll. Kransberg/Mills, coll. NKS)

Het kasteel culinair

Binnenkort zal het *Kastelenkookboek* verschijnen, samengesteld door Robbie dell'Aira. Zoals u elders in deze *Kasteelkatern* kunt lezen, is Dell'Aira op dit moment conservator-beheerder van kasteel Heuvelum. Hier vindt u een voorpublicatie van een van de recepten uit dit boek.

Kersenmoes

Een gerecht uit de vijftiende eeuw

Ingrediënten

700 g donkere kersen uit de Betuwe, twee sneetjes wit brood, 100 g suiker, 20 g roomboter, 15 cl Marsala/Malaga, kruidnagelen.

Bereiding

Ontpit de kersen en maak er met de keukenmachine pulp van. Snijd de korsten van het brood en maak er stukjes van. Vermeng de kersenspulp, het brood, de wijn en de boter. Doe het in een pan en zet het op het vuur. Zet het op een laag vuur zodra het kookt.

Laat de kersenmoes tien tot vijftien minuten langzaam pruttelen tot het een stevige brei wordt. Doe de moes in een vorm en laat het afkoelen. Steek er ter decoratie wat kruidnagelen in. Maak daar eventueel een sierlijke tekening van. Zet de kersenmoes in de koelkast en haal het voor het opdienen uit de vorm. Bestrooi de kersenmoes met poedersuiker.

Bron: *Diversa Servicia*, 'Chireseye', nr. 77, vijftiende eeuw.

Voorpublicatie uit: Robbie dell'Aira, *Kastelenkookboek*, Zaltbommel 2008.

Wie is wie

Per 1 april 2008 is drs. Ben Olde Meierink de gelederen van de NKS komen versterken.

Zijn taak als Hoofd Onderzoek, naast het doen van cultuur- en bouwhistorisch onderzoek, strekt zich uit van het coördineren van de stages voor het *Kastelenlexicon* tot aan inhoudelijke ondersteuning van de directie inzake *Bedreigde Kastelen*.

Ben is architectuur- en bouwhistoricus. Na de MTS-Bouwkunde heeft hij enkele jaren gewerkt, onder andere bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Daarna hij is verder gaan studeren: kunstgeschiedenis en nieuwe geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht, en archeologie aan de Universiteit van Amsterdam. Hij is in 1988 afgestudeerd met een scriptie over de receptie van het Hollands Classicisme bij de Overijsselse adel. Na enkele functies in de monumentenwereld te hebben vervuld, onder meer in Berlijn, richtte hij in 1995 met een aantal anderen het in Utrecht gevestigde *Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurgeschiedenis (BBA)* op, waarvoor hij nu nog steeds werkzaam is. Daarnaast was hij verbonden aan bureau *SB4 Bureau voor Historische Tuinen, Parken en Landschappen*.

In zijn onderzoek stonden kastelen en buitenplaatsen vaak centraal. Zo heeft hij met

het bureau BBA verschillende bouwhistorische en cultuurhistorische onderzoeken naar kastelen en buitenplaatsen gedaan, waaronder Soestdijk, De Haar en Nijenrode. Verder deed hij de bouwhistorische begeleiding bij een aantal archeologische opgravingen van kastelen.

Ook heeft hij veel gepubliceerd over kastelen en buitenplaatsen en hun bewoners. Zo was hij in opdracht van de Utrechtse Kastelenstichting mede-auteur en hoofdredacteur van *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht* (1995), voor de Nederlandse Kastelenstichting van *1000 Jaar Kastelen in Nederland* (1996), en voor de Limburgse Kastelenstichting van *Kastelen in Limburg* (2005).

Verder is Ben o.a. bestuurs- en redactielid van de Stichting Kastelen Lexicon Nederland, en mede-oprichter en bestuurslid van Historische Uitgeverij Matrijs, Werkgroep Adelsgeschiedenis en Stichting Het Nederlandse Interieur en heeft zitting in de wetenschappelijke Beirat van de Deutsche BurgenVereinigung en het Europäische Burgeninstitut. Sinds 2004 is hij ook als extern deskundige betrokken bij de Masteropleiding Erfgoedstudies van de Universiteit van Amsterdam.

De NKS is heel verheugd dat zij met Ben Olde Meierink een autoriteit op het gebied van kastelen en historische buitenplaatsen binnen haar muren heeft gehaald.

Foto: M. Verdenius

Kastelen en buitenplaatsen in gebruik als klooster

Als studente aan de Universiteit van Amsterdam, master Cultureel Erfgoed, heb ik zes weken stage gelopen bij de Nederlandse Kastelenstichting en de Stichting Kastelenlexicon Nederland. Bij wijze van afsluiting van het onderzoek is me gevraagd om een verslag te schrijven voor Kasteelkatern. Op deze manier krijgt u als begunster ook een idee wat er zich binnen het onderzoeksveld van de Nederlandse Kastelenstichting afspeelt.

Ammersoyen

Ammersoyen te Ammerzoden in Gelderland is een prachtige, vrij in het landschap gelegen vierkante burcht, met ronde hoektorens. U kent het kasteel waarschijnlijk wel, maar is het bij u ook bekend dat het kasteel lange tijd een klooster was? Ter plaatse is er niets meer te zien van het klooster, en ook in de rondleiding wordt het maar terloops genoemd. Toch hebben zusters Clarissen uit Meegen het kasteel van 1873 tot aan de Tweede Wereldoorlog in bezit gehad.

Kasteel Ammersoyen, van 1873 tot 1940 in gebruik als klooster. (coll. Kransberg/Mills, coll. NKS)

Kastelen als kloosters

Dat Ammersoyen niet alleen staat in zijn herbestemming tot klooster was bekend, maar hoeveel kastelen er ooit een kloosterfunctie hebben gehad, was nog niet eerder onderzocht. Daarom ben ik in de literatuur gaan zoeken naar meer voorbeelden van kastelen die als kloosters zijn gebruikt, en de uitkomst heeft ieders verwachtingen overtroffen. Uiteindelijk heb ik 110 gevallen van kastelen of buitenplaatsen kunnen achterhalen die tijdelijk een kloosterfunctie hebben gekend. Daarvan hebben er ongeveer twintig nu nog steeds een religieuze functie.

Herbestemming

In de Middeleeuwen kwam de herbestemming van kasteel naar klooster al sporadisch voor, meestal als gevolg van schenking. Gedurende de 17de en 18de eeuw was er nauwelijks een kloosterleven in Nederland, omdat het uitoefenen van het rooms-katholieke geloof in die tijd verboden was, waardoor het herbestemmen ook weinig voorkwam. Na de Franse tijd, toen de godsdienstvrijheid weer was ingevoerd, ontstonden er veel nieuwe kloosters in Nederland. Dit gebeurde met name aan het eind van de 19de eeuw en het begin van de 20ste eeuw. Vanwege de *Kulturkampf* zochten Duitse kloosterorden toen een onderkomen in het vrije Nederland. Een volgende golf van religieuzen kwam uit Frankrijk, toen daar rond 1901 antikerkelijke wetgeving werd ingevoerd. Zo zorgden interne problemen in Frankrijk en Duitsland voor groei van het aantal kloosters in Nederlandse en Vlaamse grensgebieden, waardoor ook meer kastelen tot klooster werden herbestemd.

Gevolgen voor het kasteel

De vraag die ons bij de Kastelenstichting bezighoudt is wat de herbestemming tot klooster voor gevolgen heeft gehad voor de kastelen,

St. Catharinadal/Blauwe Camer, een van de Slotjes in Oosterhout. Dit kasteel, waarschijnlijk ontstaan in het begin van de 15de eeuw, werd in 1645 een klooster van de Norbertinessen en is dat nu nog. (foto St. Catharinadal)

en wat we met deze informatie kunnen doen. Hier is voor als nog geen eenduidig antwoord op te geven, maar de kloosterfunctie heeft de biografie van het kasteel in veel gevallen een speciale draai gegeven. Ik ben op meerdere gevallen gestuit waarbij de kloosterorden ingrijpende verbouwingen aan de kastelen hebben gepleegd. Zo hebben de zusters Clarissen bij Ammersoyen de gracht laten dempen en tegen de westervleugel een grote kapel aangebouwd. Tegenover dit soort ingrepen door herbestemming staat het behoud en onderhoud van het kasteel. In Noord-Brabant hebben twintig van de 60 nog aanwezige kastelen een kloosterfunctie gekend. Hieruit kunnen we voorzichtig concluderen dat de intrek van een kloosterorde het kasteel in veel gevallen van verder verval heeft gered.

Wetenschap

Toekomst

Dit resultaat is niet alleen een interessant gegeven voor de wetenschap. Het laat ook een nieuw licht schijnen over de herbestemmingsproblematiek, en kan bovendien een rol spelen in de strijd voor bedreigde kastelen. Op het ogenblik is de gemiddelde leeftijd in de meeste kloosters erg hoog en nieuwe aanwas is er nauwelijks. Het voortbestaan van kloosters in hun huidige functie

staat dus op de tocht, en daarmee ook de tot klooster aangepaste kastelen en buitenplaatsen. De Nederlandse Kastelenstichting zal haar aandacht dus ook op deze verdwijnende kloosters moeten richten.

2008 is uitgeroepen tot het *Jaar van het Religieus Erfgoed*. Het is dan ook geen toeval dat juist in dit jaar onderzoek naar kastelen met een kloosterfunctie wordt gedaan. Voor bedreigde kastelen vormt het

een kans om mee te liften met de speciale aandacht die er dit jaar voor religieus erfgoed is.

Het onderzoek naar kastelen met een kloosterfunctie wordt voortgezet door Marloes Vrancken, die op dit moment stage loopt bij de Nederlandse Kastelenstichting.

Eva van der Ploeg

De schijnwerpers op...

Project Modernisering Monumentenzorg (MoMo)

Begin 2007 heeft de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, prof. dr. R. Plasterk, met de Tweede Kamer afgesproken begin 2009 een voorstel te doen voor een nieuwe aanpak van de monumentenzorg, die ook een wijziging van de Monumentenwet zal moeten inhouden. Hij heeft daarom het initiatief genomen een Project Modernisering Monumentenzorg (MoMo) te starten. Deze projectgroep zal in samenwerking met mensen uit het werkveld ideeën aandragen die tot de gewenste vernieuwing moeten leiden.

Hoewel in de afgelopen decennia veel is tot stand gekomen in de monumentenwereld, worden er toch tekortkomingen gevoeld binnen het huidige stelsel van de monumentenzorg. Enkele voorbeelden zijn:

Een monument wordt vaak gezien als een complicerende factor in de planvorming in een bepaald gebied, terwijl het monument met de omgeving als ensemble juist een verrijking van de ruimtelijke kwaliteit zou moeten kunnen vormen.

De beschikbare instrumenten ten dienste van de monumentenzorg voldoen niet helemaal en zijn, voor zover gericht op restauratie en onderhoud, niet of slechts mondjesmaat in staat de achterstand van 1,7 miljard euro in te halen.

Ook wordt het gebruik van het monument in vele gevallen door de bestaande regelingen bemoeilijkt.

Daarnaast is de verdeling van verantwoordelijkheden tussen de overheden niet evenwichtig en houdt ook geen rekening met de noodzakelijke competenties. Vrijwel overal worden uitvoeringsproblemen ervaren. De aansluiting met de betrokken burger ontbreekt nog al eens.

Tenslotte schiet het stelsel van de mogelijke financiering tekort. Het optuigen van een financiering is niet alleen tijdrovend door de complexiteit, maar mist ook een structuur die mede gericht is op een juiste (her)bestemming.

Uitgaande van de stelling, dat bij het behoud en in standhouding van monumenten de overheid een essentiële rol speelt, kan de vraag gesteld worden wie welke verantwoordelijkheden in dit veld zou moeten dragen. Moet de huidige verdeling in principe worden aangehouden en mogelijk verbeterd? Zou het Rijk alleen de verantwoordelijkheden moeten dragen voor alle monumenten of alleen de gemeente? Wat zou de plaats van de provincie moeten zijn, als die plaats nog als nuttig wordt geoordeeld? Kortom een veelheid van kwesties, die om een weloverwogen oordeel vragen.

Voor het geheel moet worden afgewacht of de beoogde veranderingen die uit het voorstel van de minister zullen voortvloeien na invoe-

ring van de nieuwe Monumentenwet werkelijk de zo noodzakelijke verbeteringen zullen brengen. Het is goed dat er intensief naar wordt gekeken.

Willem W. de Nijs Bik

Vicevoorzitter Nederlandse Kastelenstichting
Lid Platform Monumenten Stichting Erfgoed Nederland

Kasteel Beverweerd (Werkhoven, Utrecht), het enige kasteel dat tijdens de recente verdeling van de subsidiegelden (voorjaar 2008) werd bedeed met een Kanjersubsidie. (foto coll. NKS)

Groen

Historische buitenplaatsen en monumentaal groen

De Stichting tot behoud van Particuliere Historische Buitenplaatsen (PHB) is in 1973 opgericht op initiatief van particuliere eigenaren en de rijksoverheid. Zij zet zich al 35 jaar in voor het voortbestaan van historische buitenplaatsen, zoveel mogelijk in authentieke sfeer en opzet. Bijzondere aandacht krijgt de beschermde tuin- en parkaanleg, met alle daarin voorkomende onderdelen, zoals lanen, doolhoven, vijvers, bruggen, paden, etc.

Behoud door beheer

Voor de instandhouding van de historische tuinen en parken is specifieke kennis vereist. Het planbureau van Stichting PHB maakt daarom plannen voor een verantwoord beheer en zo nodig herstel, gebaseerd op historisch onderzoek en de aanwezige natuurwaarden. Deze beheerplannen worden gemaakt voor de bij Stichting PHB aangesloten buitenplaatsen, die zijn beschermd als 'complex historische buitenplaats'. De kosten voor het beheerplan worden voor 80%

■ Park Voorn, streefbeeld voor herstel van de verlegging van de A2. (kaart Stichting PHB.)

■ Park Voorn, situatie 2006, vóór de verlegging van de A2. (kaart Stichting PHB)

gesubsidieerd door het Ministerie van LNV, de eigenaren betalen de overige 20%.

Vanwege haar functie als kenniscentrum op het gebied van buitenplaatsen voert de Stichting PHB ook opdrachten uit van derden, bijvoorbeeld niet-aangesloten buitenplaatsbeheerders zoals Staatsbosbeheer, provinciale landschapsorganisaties en bedrijven.

Het beheerplan voor Park Voorn

Een goed voorbeeld is het beheerplan voor de buitenplaats Park Voorn in Utrecht. De kern van Park Voorn wordt gevormd door een 19de-eeuws huis aan de Leidse Rijn en een fraai park in Landschapsstijl, mogelijk naar ontwerp van Hendrik van Lunteren (1780-1848). In de slingervijver midden in het park ligt de romantische ruïne van de omstreeks 1850 afgebroken ridderhofstad.

Park Voorn ligt ten westen van Utrecht aan de Leidse Rijn en werd in haar voortbestaan ernstig bedreigd door de verlegging en overkapping van de A2. Gelukkig werd net op tijd de waarde van deze bijzondere buitenplaats onderkend en werd het A2-tracé aangepast. De schade bleef beperkt

tot de 'amputatie' van een stukje van het park aan de oostzijde. Het resterende deel van de buitenplaats werd in 2005 beschermd als 'complex historische buitenplaats'.

Stichting PHB heeft vervolgens in nauw overleg met de eigenaren een beheerplan opgesteld om de parkaanleg te herstellen en weer vitaal te maken. Centrale elementen in het plan zijn: 'aanhelen' van het beschadigde parkdeel aan de oostzijde, verwijderen van opslag, herstel van de wandelpaden en consolideren en toegankelijk maken van het kasteleiland. Met dit plan heeft de parkaanleg van Park Voorn een enorme kwaliteitswinst gemaakt en kan het weer veel jaren vooruit.

Peter Verhoeff en Ronald van Immerseel

Website van de Stichting PHB:
www.stichting-phb.nl

Boeken

Nieuwe publicatie van de Nederlandse Kastelenstichting

R. Gruben, A. Wielinga en M. Saan (red.), *De Delftse colleges Kastelenkunde van prof. dr. Jaap Renaud*. BAAC bv en de Nederlandse Kastelenstichting, 's-Hertogenbosch en Wijk bij Duurstede 2008. ISBN 978-90-74205-02-3.

Ruim een jaar geleden overleed Jaap Renaud, de eerste bijzonder hoogleraar Kastelenkunde van Nederland, op de leeftijd van 96 jaar. Bij

wijze van eerbetoon aan deze bijzondere man heeft de Nederlandse Kastelenstichting in samenwerking met BAAC bv een boekje uitgegeven met daarin de collegedictaten van de allerlaatste colleges die prof. Renaud aan de TU Delft gegeven heeft. Dit gaat vergezeld van persoonlijke herinneringen van enkele oud-studenten en een bibliografie van Renauds wetenschappelijke publicaties. Dit boekje kunt u bestellen bij de Nederlandse Kastelenstichting via info@kastelen.nl voor € 12,50 excl. verzendkosten.

Overige nieuwe publicaties

J. Berends (eindred.), *Slangenburger huis, landgoed en bewoners*. 5e, geheel herziene druk met vele nieuwe illustraties in kleur. Historische Vereniging Deutekom, 2008. ISBN 978-90-800049-7-9. Te bestellen bij de Historische Vereniging Deutekom per adres J. Berends, Einthovenlaan 28, 7002 HG Doetinchem of via berends-maas@planet.nl voor € 19,50 incl. verzendkosten.

J. van der Boon, *De Schierstins, een ongekende schat*. Stichting De Schierstins. Veenwouden, [2008]. Te koop bij De Schierstins, boekhandel en VVV Veenwouden, de twee boekhandels in Burgum en de Afuk-winkel aan de Boterhoek in Leeuwarden voor € 7,50.

E. den Hartog e.a. (red.), *Aspecten van Zeeuwse buitenplaatsen*. Jaarboek Kastelenstichting Holland en Zeeland 2006/2007. ISBN 978-90-8559-372-0. Te bestellen bij de Kastelenstichting Holland en Zeeland via www.kastelenhollandzeeland.nl voor € 17,50 excl. verzendkosten.

H.L. Janssen en A.A.J. Thelen (red.), *Tekens van leven. Opgravingen en vondsten in het Tolbrugkwartier in 's-Hertogenbosch*. Stichting Matrijs. Utrecht, 2007. ISBN 978-90-5345-236-3.

C.P. Krabbe, H. Landheer en V. van Rossum (red.), *Muiderslot. Authenticiteit en verbeelding*. Jaarboek Cuypergenootschap 2008. Cuypergenootschap, 2008. Te bestellen bij het Cuypergenootschap via www.cuypergenootschap.nl voor € 20,- incl. verzendkosten.

A.J. Mensema e.a. (red.), *Virtus*. Jaarboek voor Adelsgeschiedenis 14. Stichting Werkgroep Adelsgeschiedenis, 2008. ISBN 978-90-75879-47-6. Hierin o.a. het artikel van B. Aarts, 'Motte-and-bailey castles of Europe. Some aspects concerning their origin and evolution', p. 37-56.

L. de Hoop en F. Bosker (red.), *Rinsma State, Van Sytzama tot Scheringa*. PENN Uitgeverij i.o.v. Van Sytzamastichting / gemeente Dantumadeel. Leeuwarden, 2008. ISBN 978-90-77948-15-6.

Foto: coll. NKS

Agenda

■ Fraylemaborg,

Hoofdweg 30, Slochteren.

Op vrijdag 19, zaterdag 20 en zondag 21 september 2008 wordt opnieuw een Culinaire Fraylema georganiseerd. In een groot aantal tenten op het voor-terrein zal een grote variatie aan stands worden ingericht. Ook in het Koetshuis en de grote zaal van de Boerderij zijn stands aanwezig. Op verscheidene plaatsen kan geproefd, geroken en gekocht worden. Er zijn allerlei warme hapjes, wijn, kaas- en vleesproducten, delicatessen, lokale producten en zoete en hartige taarten. Het aanbod bestaat daarnaast uit keukenapparatuur, kookgereedschap, prachtige serviezen, glaswerk, bestek, tafeldecoraties en bloemen. U kunt bovendien ideeën opdoen om de tafel feestelijk en in verschillende stijlen te dekken. Meer informatie vindt u op: www.fraylemaborg.nl

■ Huis Doorn,

Langbroekerweg 10, Doorn.

De tentoonstelling *De Keizer en Europa* werd eerder dit jaar in Huis Doorn geopend. Huis Doorn heeft een bijzondere collectie voorwerpen met een keizerlijke herkomst die een belangrijke kunsthistorische waarde vertegenwoordigt. In de tentoonstelling die nu is ingericht in het onderhuis van Huis Doorn wordt de bewoning door ex-keizer Wilhelm II geplaatst tegen de achtergrond van de gebeurtenissen in de Europese geschiedenis. Aandacht wordt besteed aan de *Belle Epoque*, de *Eerste Wereldoorlog* en het *Interbellum*. Daarmee wordt belicht hoe Wilhelm veranderde van een machtige *adelaar* in een onbeduidende *huismus*. Ook de betekenis en de Europese reikwijdte van Huis Doorn wordt hiermee, veel meer dan voorheen, onder de aandacht gebracht van het publiek. Meer informatie vindt u op: www.huisdoorn.nl

■ Kasteel Ammersoyen,

Kasteellaan 1, Ammerzoden.

De verhalenzolder op 21 september en 19 oktober. Op een van de zolders hoog in het kasteel is een speciale verhalenkamer ingericht. Hier worden elke maand andere verhalen verteld. Elk verhaal is een verassing, soms heel spannend, soms heel grappig, maar

altijd speciaal voor jou! Meer informatie vindt u op: www.mooigelderland.nl

■ Paleis het Loo

Koninklijk Park 1, Apeldoorn.

In Paleis Het Loo is van 2 november 2008 tot en met 22 februari 2009 de tentoonstelling "Speel goed op Het Loo" te zien. Centraal staan de poppen, serviesjes, spelletjes, speelboerderijen en ander favoriet speelgoed, waarmee de Oranjeprinsen en -prinsessen zich vermaakten vanaf de 19de eeuw. Hoogtepunt van de expositie is het poppenhuis 'Het Kleine Loo', dat speciaal werd vervaardigd voor de prinsesjes Amalia, Alexia en Ariane. Meer informatie vindt u op: www.paleishetloo.nl

■ Huis te Brekelenkamp

Jonkershoesweg 10, Denekamp.

An die ferne Geliebte, 26 oktober 2008. Programma: Beethoven: Sonates voor piano solo en piano en cello en liederen gebaseerd op gedichten van Goethe, Tiedge, Herder, Heitelles en Schiller. Prachtige muziek met humor en tragiek op verzamelde teksten van tijdgenoten, brieven en documenten van de componist. Voor meer informatie over dit concert of over de vele andere kasteelconcerten zie www.kasteelconcerten.nl

GVO is een flexibel, enthousiast, middelgroot en meedenkend full-service grafisch bedrijf.

Qua uitvoering ijzersterk, niet alleen door de hechte band binnen het team maar ook door haar netwerk en gedegen kennis van de markt.

In combinatie met de laatste stand van de technologie, enthousiasme, humor en ambitie werken we hard aan de verwezenlijking van wat u als klant wenst. Topkwaliteit, en dan niet alleen in het eindresultaat, maar tevens in begeleiding, dienstverlening en service. Met minder nemen wij namelijk geen genoegen.

GVO is in een bepaalde mate voorspelbaar en wil dat ook blijven. Hoe voorspelbaarder, hoe beter. We streven ernaar om iedere planning en afspraak na te komen in combinatie met een constant hoog kwaliteitsniveau. Voor u dus géén verrassingen als u zaken doet met GVO.

Een kleine greep...

Complete campagnes, brochures, leaflets, folders, posters, advertenties, logo's, huisstijlen, presentatiemappen, huis-aan-huis foldering, interactieve cd-rom producties, radio commercials, voor profit en non-profit organisaties, media-plaatsingen, DM, verpakkingen, etc ...

Interesse, stuur een e-mail naar info@gvo.nl of bel (0318) 54 40 33 en vraag naar verkoop!

Studio
Marketing –
Communicatie

Prepress
Vormgeving

Press
Drukken

Afterpress
Afwerken

Expedië

Omvang

gvo grafisch bedrijf bv • Zuivelstraat 12 • 3903 AE Veenendaal • Postbus 48 • 3900 AA Veenendaal
Telefoon (0318) 54 40 33 • Fax (0318) 52 94 97 • ISDN (0318) 54 85 90 • E-mail info@gvo.nl • www.gvo.nl